

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HAYVAN HAKLARI (1908-1918)

Demet CANSIZ*

Özet

Orta Asya Türkleri hayatta kalma mücadelesinde hayvanlardan büyük destek almıştır. Doğada hayvanlarla birlikte yaşama zorunluluğu zamanla kendini gönüllülük esasına bırakmış, İslamiyet'in kabulüyle hayvanlara muamele dinin kutsal bir gereği olarak değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra batılılaşma çabaları çerçevesinde Avrupa ülkeleri rol model alınarak Osmanlı Devleti'nde de hayvanlar şehirden uzaklaştırılmaya başlanmıştır. Bu eylemler insan-hayvan arasındaki dostane ilişkinin zedelenmesine neden olmuş ve hayvanseverleri harekete geçirmiştir. Hayvanlara kötü muameleye son vermek, toplum içindeki eski itibarlarını kazandırmak üzere Himaye-i Hayvanat Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, harp yıllarında silah, sedye taşımak, düşmanla iletişim sağlamak gibi stratejik vazifelerde kullanılan ve savaşın olumsuz şartlarından etkilenen hayvanların durumuyla da ilgilenmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan hakları, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, hayvanlara yaklaşım, sokak hayvanları, sürgün ve itlaf, savaş meydanlarındaki hayvanlar.

ANIMAL RIGHTS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD (1908-1918)

Abstract

Central Asian Turks received a great support from animals in their struggle for survival. Living with animals in the nature was left voluntarily. With the acceptance of Islam, treatment of animals was considered as a sacred requirement of religion. After the Second Constitution was declared in 1908, within the frame of westernization attempts, the European cities were considered as ideal cities and the animals were deported from the downtowns of the Ottoman settlements. These actions damaged friendly relationship between humans and animals and it activated animal lovers. In order to put an end to the mistreatment of animals and to restore their old reputation in the society, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti was established. The society tried to help the animals that were used for strategic missions like carrying guns, stretching injured or dead and contacting with the enemy during the war and exposed to difficult conditions of war.

Keywords: Animals on battlefields, animal rights, approach to animals, exile and culling, Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, street animals.

Giriş

Türkler yerleşik hayata geçmeden önce de hayvanların Türk toplumundaki yeri ve önemi büyüktür. Türkler için hayvanlar arkadaş, değerli

---

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu, dcansiz@dho.msu.edu.tr.
ORCID 0000-0002-2084-9349

bir besin ögesi, binek aracı, güçlü bir savaş unsuru ve aynı zamanda ekonomik kazanç kaynağı olmuştur.

Türklerde hayvanlara verilen değer zamanla öylesine derinleşmiştir ki bazı Türk boyları hayvanlardan türediklerini savunmuştur. Bu durum Türk edebiyatına da yansımış, efsane ve destanlarda hayvanlar kahraman olarak sembolize edilmiştir.¹ Yine minyatürlerde, motiflerde, heykel ve mezar taşlarında, takvimlerde, şahıs ve yer isimlerinde sık sık hayvan figürlerine yer verilmiştir.² Eski Türkler at, koyun, sığır, manda, keçi, deve gibi hayvanları çeşitli amaçlarla kullanmıştır.³ Bilhassa at bozkır kültüründe ayrı bir yer tutmuştur. Bozkırda zenginlik eldeki at sayısı ile ölçülürken, ticarî ilişkilerde de at ön plana çıkmıştır. Hunlar döneminde başlatılan at ihracatı Göktürkler ve Uygurlar döneminde devam ettirilmiştir. Göçebelikte ekonomik ve ticarî anlamda kullanılan at aynı zamanda yeri doldurulamayan bir savaş aracı olmuştur.⁴ Süvari tekniğini keşfeden, ata binen ilk kavim Türkler olmuştur. Çinliler ve Avrupalı kavimler ata binmeyi Türklerden öğrenmiştir. Türklerin zamanla geniş sahalara hükmetmesi at sayesinde mümkün olmuş, devlet at üzerinde kurulmuş ve yönetilmiştir.⁵ Türkler için önemli olan hayvanlardan biri de güvercindir. Günümüzde halen özellikle Konya'da yetiştiriciliğine devam edilen Selçuklu güvercinlerinin Orta Asya'dan getirildiği bilinmektedir.⁶ Haberleşme maksadıyla kullanılan güvercinler, ilerleyen yıllarda Osmanlı saraylarında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.⁷

Türk kültüründe hayatın içindeki bu birliktelik zamanla yapı mimarisine de yansımıştır. Vakıf olarak kurulan kervansaraylar yolcuların yanı sıra hayvanlarının da rahatça barınacağı yerler olarak inşa edilmiştir. Kervansaraylarda hayvanların bakımı ücretsiz olarak yapılmış ve hasta hayvanların tedavileri için daimî baytarlar bulundurulmuştur. Yine

---

¹Levent Doğan, "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (2001), S. 12, s. 615.; Atlar hakkında 16. yüzyılda Osmanlı mahkeme kayıtlarına yansıyan örnekler için Bkz. Nurdan Kırmıoğlu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Mahkeme Kayıtlarında Atların Korunması", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 7/2 (2017), s.95-109.

² Çağrı Çağlar Sinmez, Aşkın Yaşar, "Türk Atçılık ve Biniciliğinin Dünya Medeniyetine Katkıları", *At Hekimliği*, (Ed. Ender Yarsan), Ankara 2019, s.1.

³Hayvanların kullanım alanları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, C.II, Ankara 2003, s.135-139.

⁴Veli Ünsal, Ferdi Akyün, "Bozkır Kavimlerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 2021, 5(1), s.156.

⁵S. Koca, *a.g.e.*, s. 133.

⁶Konya'da güvercin yetiştiriciliği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mahmut Sural, "Konya'da Kuşçuluk ve Kuşçular", *I. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S.352, s.8483-8486.

⁷Türk kültür tarihinde güvercinin yeri ve önemi için Bkz. Orhan Yılmaz, *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Ankara 2012, s.23-32.

kervansarayların içinde hayvanların her türlü ihtiyacını karşılayacak erzak ambarları, ahırlar, samanlıklar kurulmuş, hayvanların su ihtiyacını karşılamak için yalıklar, nallamak için nalbantlar dahi yer almıştır. Kervansaraylarda yazın kapalı mekânlarda hayvanlar, açık mekânlarda ise insanlar ve arabalar konaklamıştır.⁸

Bu çalışmada öncelikle Orta Asya kültürü ve tarih boyunca kurulan Türk devletleri içerisinde Türklerin çevre, doğa ve hayvanlara karşı tutumu değerlendirilmiştir. Ardından makalenin esasını teşkil eden II. Meşrutiyet dönemi çerçevesinde hayvanların şehir içindeki yeri, işlevi, konumu ile İttihat ve Terakki'nin hayvanlara yaklaşımı ele alınmıştır. Bu süreçte hayvan haklarına dair gelişmeler, harp meydanlarındaki hayvanların sağlık durumu, kıtlık, açlık ve salgınların hayvanlara etkileri gibi hususlar yakından incelenmiştir. Araştırmada dönem basını, ilgili literatür ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiş, bilimselliğe uygun, tarafsız bir bakış açısı kullanılmıştır.

1. Osmanlı Devleti'nin Hayvanlara Yaklaşımı

Osmanlı Devleti'nde doğal çevreye ve canlılara yaklaşımı fiziksel şartlar ile ihtiyaçlar kadar inanç ve kültür sistemi de belirlemiştir. Hayvanlara daha bağımlı bir şekilde yaşayan göçebe Orta Asya halklarının kültürü, Osmanlı Devleti'nde doğaya, canlılara ve Allah'ın yarattığı tüm varlığa hoşgörüyle, merhametle bakan İslam inancı ile birleşince kendine münhasır bir sistem meydana gelmiştir. Değerli birer besin kaynağı olmaları, tarımsal üretimde ve taşımacılıktaki mühim rollerinin yanı sıra Kuran-ı Kerim'deki tanımlamalar ve Hz. Muhammed'in hayvanlara yaklaşımı⁹ onlara karşı hassasiyeti arttıran diğer öğeler olmuştur.¹⁰ Dolayısıyla Osmanlı döneminde devam eden hayvan sevgisi, aynı zamanda dinin bir gereği sayılmıştır. Hayvanlar özellikle Rönesans döneminde Avrupa'da aşağılanırken Türkler tarafından el üstünde tutulmuş, sinek, pire, bit gibi canlılar dahi günah olarak görüldüğü için öldürülmemiştir.¹¹ Hayvanların beslenmesi için "mancacılık" adı verilen ayrı bir meslek grubu oluşturulmuş, böylece sokaklarda uzun bir sıraya dizilen ciğer, dalak

---

⁸Gülçin Ürgüplü, *Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 60.

⁹İslam dininin hayvanlara yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için Bkz. Murat Sarıçık, "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, S.33, s.61-86; İrvin Cemil Schick, "Müslüman Türkler ve Köpek", *Toplumsal Tarih*, S.310, Ekim 2019, s.24-32. Hayvanlarla ilgili hadisler, İslam hukukunda hayvan hakları hakkında detaylı bilgi için Bkz. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993, s. 147-226.

¹⁰Mehmet Mert Sunar, "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015, s.193. Taşımacılıkta kullanılan hayvan örneği için Bkz. Ek-4.

¹¹G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.49.

benzeri sakatatlar ile bilhassa köpekler beslenmiştir.¹² Doğa ve hayvanlara gösterilen nezaket, önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı mimarisinde de yer bulmuştur. Suluklar, cami ve mezarlıklardaki kuş evleri,¹³ hayvan hastaneleri bu nezaketin birer tezahürleridir.

Müslüman hayvanseverlerin, hayvanların ihtiyaçları için kullanılmak üzere bağışladığı miraslar Batılı seyyah ve yazarları oldukça şaşırtan eylemler olarak kayıtlara geçmiştir. Yük hayvanlarına fazla yük yüklenmesi hakkındaki fetvalar, aşırı yükten dolayı hayvanlara ızdırap çektiren kişilere aynı yükü taşıtmak tarzındaki yaptırımlar da Batıyı şaşırtan diğer uygulamalar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde hayvanlara zarar verecek girişimlerin önüne geçmek için zaman zaman kanunnameler çıkarılarak birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. 15. yüzyılda II. Bâyezid döneminde hazırlanan Bursa, İstanbul ve Edirne İhtisâb Kanunname'lerinde hayvanlara ağır yükler taşıtırılmaması ve beslenmelerinin usulünce yapılması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁴ Fermanlarda da aşırı yük sorunu ve hayvanların çalışma süreleri hakkında hükümler yer almıştır. Divan defterlerinde bulunan 1587 tarihli bir fermanla, at, katır, beygir hamallarının zayıf ve güçsüz hayvanlara yük taşıttığı, kötü semer kullandığı, hayvanların yüklerinin taşıyabileceklerinden çok ve dengesiz olduğu vurgulanarak durumun düzeltilmesi istenmiştir.¹⁵ İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan 18. yüzyıla ait fermanlarda ise, yük taşıyan hayvanlara ağır yük yüklenmemesi, bu hayvanların çalışma saatlerinin düzenlenmesi ve Cuma

---

¹²Metin Menekşe, "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, Vol 4, Issue 28, s.6321.

¹³Osmanlı döneminde inşa edilen kuş evleri, Orta Asya'dan getirilen kültür öğelerinin İslamiyet'le birleşmesi sonucunda oluşan ortak sentez ürünüdür. Bkz. Meltem Özçakı, "Geleneksel Kuşevleri ve Yeni Uygulamalar İçin Bir Öneri", *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Haziran 2020, C.13, S.25, s.345.; Mermer, taş, tuğla, kiremit gibi çeşitli malzemeler kullanılarak yapılan kuşevleri hem inşa edildikleri dönemin mimari özelliklerini hem de hayvanlara karşı gösterilen merhamet ve sevgiyi yansıtmaları bakımından önemli yapılarıdır. Bkz. Rahşan Özen, "Bird Shelters in Turkey: Birdhouses and Dovecotes", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.18, S.6, s.1080.

¹⁴G. Ürgüplü, *a.g.t.* s. 49-50. Bursa İhtisab Kanunu'nda; "Ve eskiden kanun öyle imiş ki bir nalbant hayvan ayağına mih değirip sakatlırsa iyi oluncaya kadar timarını nalbant yapar ve yemini kendi yanından verirmiş. Bu eski karar aynen kabul edildi". "Ve hamallar nalsız at kullanmayıp bağ yükünün iki yükünden ziyade getirmeyecek. Katır odununun uzunluğu üç karış, deve odunu altı karış olur. Ve Uludağ'dan nasıl yükletilmiş ise şehre o halde gelirdi. Halen bölünüp kısa kesilmiş. Menedilip eski kanun kararlaştırıldı" denilmektedir. İstanbul İhtisab Kanunu'nda da nalbantlara ilişkin hüküm aynen korunmuş; hamallara ilişkin olarak da "Ve ayağı yaramaz bârgiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canavardır. Her kangısında eksük bulunursa, sâhibine tamam etdüre. Eslemeyeni gereği gibi hakkından gele. Ve hammâllar ağır yük urmayalar, müte'aref üzerine ola" şeklinde bir düzenleme yer almıştır.

¹⁵Murat Sarıcık, "III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S.6, s. 69.

günleri çalıştırılmaması buyurulmuştur.¹⁶ 1813'te Sultan Reşad döneminde ve II. Meşrutiyet yıllarında da padişah fermanları ile İstanbul'da odun, kereste, kömür, kireç gibi eşyaları taşımak üzere görevlendirilen hayvanların güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar çalıştırılması ve hamalların yüklerini boşalttıktan sonra atların üzerine binmemeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁷

Bu hassasiyet Batılı düşünür ve seyyahların dikkatini çekmiş, Osmanlı'da hayvanlara karşı gösterilen özel ilgiye eserlerinde yer vermişlerdir. Catherine Pinguet, Jean Thevenot, Baron de Tott, Lamartin gibi yazar ve diplomatlar eserlerinde Türklerin hayvanların bakım ve beslenmelerine özen gösterdiği, merhametle muamele ettiği, hayırsever olduğunu ve hayvanlarla barış içinde yaşadığını dile getirmişlerdir. Gözlemlerini bazen aşağılayıcı bir üslup ile bazen de şaşkınlıkla anlatan Batılı yazarlar, kendilerinde var olmayan bu hayvanseverliğin faydacılıktan kaynaklandığına inanmışlardır. Yemek artıklarını ve çöpleri temizledikleri için Türk halkının hayvanlara müsamaha gösterdiğini savunmuşlardır.¹⁸ Çünkü o yıllarda henüz Avrupa'da hayvan hakları kavramı gelişmemiştir. 1821'de İngiltere parlamentosunda atlara iyi davranılması hakkında sunulan bir yasa tasarısı "yakında sıra eşeklere, kedi köpeklerle gelecek" sözleriyle kahkahalar eşliğinde reddedilmiştir.¹⁹ Hemen her şehrinde Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin şubeleri bulunan İsveç'te dahi bargirlere fazla yük yüklenmemesi ve kırbaçla vurulmaması gibi uygulamaların başlaması ancak 20. yüzyılda gerçekleşmiştir.²⁰

Avrupa'da hayvan hakları hususundaki gelişmeler geç başlamasına rağmen hızlı ilerleme kaydetmiştir. 19. yüzyılda Fransa'da hayvan psikolojisi ve ahvalini incelemek için bir mektep inşa edilmiş,²¹ Almanya'da hayvanlara dair

---

¹⁶G. Ürgüplü, *a.g.t.* s.50. Uyarılara ve kanunnamelere rağmen şehir içinde arabacıların zaman zaman bargirleri fazla yükledikleri bu yüzden hayvanların yolda yığıldıkları gözlemlenmiştir. Bkz. Dr. Müller, "Türklerin Ruhiyatı Himâye-i Hayvânât", *İçtihad*, C.17, S.147.

¹⁷Güray Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2013, C.2, S.3, s.229.

¹⁸G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.63-67. 19. yüzyılda bu tarz eylemlere Amerika ve Avrupa'da da rastlanılmıştır. 1819'da Washington'da çıkarılan bir kararname ile polise ve şehir sakinlerine keçi ve benzeri her hayvanı öldürme yetkisi verilmiştir. Sokak hayvanları üzerine çeşitli çalışmalar yapan Susan Strasser, 1830'da New York'ta sokak domuzlarının toplatılması için yük arabalarının görevlendirildiğini fakat başarısız olduğunu dile getirmiştir. 1842'de ise New York Daily Tribune Gazetesi'nde çıkan bir habere göre, domuzlar hem fakir halkın besin kaynağı olduğu için hem de büyük miktarda çöp tükettiklerinden itlaf edilmeleri fikri, halkın muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bkz. İ. C. Schick, *a.g.m.*, s.32.

¹⁹M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.197.

²⁰"Tefekkür ve Tettebbu: Tekâmül-i İçtimai, İnsanların Hayvanlara Karşı Vezaiifi", *Şehbal*, C.1, s.23.

²¹"Hayvandaki Zekâ", *Ceride-i Baytariye*, 14 Mart 1318.

tüm detaylar hukukî düzenlemeler ile güvence altına alınmıştır.²² İtalya'da talim ve terbiye ile hayvanların insanlar için oldukça faydalı birer araç haline gelebileceği vurgulanmış,²³ Amerika'dan Londra'ya gönderilen bir mektupta bargirlerin yemlerine şeker ilave edilirse uzun yol seferlerine daha dayanıklı olacağı, zayıf bargirlerin de aynı beslenme tarzı ile sıhhat bulacağı bildirilmiştir.²⁴ Hayvanlar üzerine Avrupa'da artan ilmî, sıhhi, hukukî çalışmalar Türkiye'yi de etkilemiş ve bir süre sonra bu uygulamalar örnek alınmaya başlanmıştır. Gazetelerde sık sık Avrupa'daki Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinden ve hayvanlara karşı uygulamalardan ideal birer yaklaşım olarak bahsedilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti'nde hayvanlar zaman zaman farklı amaçlara da hizmet etmiştir. Bazı padişahlar hayvanları hediyeleşme aracı olarak kullanmıştır. Canlı olarak ele geçirilen aslan, fil, kaplan gibi hayvanlar hükümdarlar arasında birer hediyeleşme unsuru olabildikleri gibi gerektiğinde sergilenerek güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılmışlardır.²⁶ Hükümdarlar ve soylular tarafından benimsenen avlanma merasimleri ise aslında bozkır kültüründen Osmanlı saraylarına sirayet etmiştir.²⁷ Hükümdarlar açısından avlanma merasimleri sadece saray erkânının katıldığı organizasyonlar olarak düşünülmemiş, hareket kabiliyetini geliştiren askerî bir tatbikat olarak da görülmüştür. Ancak zamanla sultanların askerî alanda faaliyetlerinin sınırlanması ve ordunun farklı bir hiyerarşik yapıya bürünmesi ile av seferleri padişahların keyifli vakit geçirdiği ve haşmetini sergilediği aktivitelere dönüşmüştür. 19. yüzyılda hayvan haklarına dair Batıda izlenen gelişmeler av sporuna karşı yeni bir yaklaşım getirmiş, av yasakları Osmanlı kanunnamelerinde hayvanları korumaya yönelik maddeler arasında yer almıştır.²⁸

---

²²"Almanya'nın Yeni Hayvanat Nizamı", *Ceride-i Baytariye*, 1 Kanun-ı Evvel 1315.

²³"Zekâ-yı Hayvanat", *Ceride-i Baytariye*, 1 Teşrinisani 1315.

²⁴"Bargirlere Şeker", *Ceride-i Baytariye*, 2 Mayıs 1316.

²⁵"Hayvanlara Binmek", *Servet-i Fünun*, C.33, S.842. Haberde Avrupa'da yük hayvanlarının nasıl yetiştirildiği anlatılmıştır. Buna göre fazla yumuşak ya da çok sert davranmak hayvanı itaatsiz hale getirdi. Onu uslu durmaya alıştırmak için başına bir çocuk bırakılırdı. Elinde ince bir değnekle hayvanın başucunda bekleyen çocuk, bargir çifte atmaya kalkarsa ona dokunarak ürkütür ve kötü davranışlarının önüne geçerdi. Ayrıca bargire binmeden 10-15 gün evvel önce üzerine kum dolu bir sepet bağlanır bu suretle hayvan ağırlık taşımaya alıştırılır daha sonra da üzerine insanlar binerdi.

²⁶M. M. Sunar, *a.g.m.*, s. 205.

²⁷Orta Asya'da avcılık yalnızca beslenme kaynağı değil toplumsal hayatın bir parçası idi. Avcılık yapan milletler pösteki, deri ve kuş tüyünden elbise, kürk, kalpak, çizme, serpuş yaparak ve bunları takas ederek geçinirlerdi. Bkz. V. Ünsal, F. Akyün, *a.g.m.*, s.158.

²⁸M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.214. Türk tarihindeki diğer önemli spor dalları hakkında bilgi için Bkz. Aşkın Yaşar, Ferruh Dinçer, "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", *Türkler*, Ankara 2002, s.616-624.

2. II. Meşrutiyet'in İlanından Önce Hayvanları Şehirden Uzaklaştırma Girişimleri

Batı'nın Osmanlı Devleti'ne yönelttiği eleştirilerin zeminini hayvanların şehirden uzaklaştırılması, sürülmesi ve hayvanları itlaf yöntemleri oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde sokak köpeklerini ilk uzaklaştırma girişimi 16. yüzyılda meydana gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Lütfi Paşa ikinci kez Şam Valisi olduktan sonra şehirdeki köpeklerin itlaf edilmesini emretmiştir. Ardından Sultan I. Ahmet döneminde, Sadrazam Nasuh Paşa sur içindeki köpekleri topluca Üsküdar'a sürdürmüştür.²⁹

19. yüzyılın başlarında II. Mahmut döneminde sokak köpeklerinin bir İngiliz vatandaşına saldırarak ölümüne sebep olması İngiltere Büyükelçiliği tarafından şiddetle protesto edilmiş ve olay neredeyse diplomatik bir krize dönmüştür. Sultan bu olayın ardından köpeklerin Marmara Denizi'nde ıssız bir adaya nakledilmesini emretmiştir. Hava şartlarının elverişsizliği nedeniyle tekneler kıyıya sürüklenmiş ve söz konusu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Halkın baskısı nedeniyle padişah aynı hamleyi tekrarlama fırsatı bulamamıştır. Köpeklerin adaya götürülmesi Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşmiştir. Fakat hayvanların naklinden kısa bir süre sonra Çemberlitaş'tan Gedikpaşa'ya uzanan büyük bir yangın çıkmış ve bu yangın köpeklerin sürülmesine karşı Allah'ın verdiği bir ceza olarak yorumlanmıştır. Halkın tepkileri neticesinde köpekler adadan geri getirilmiştir.³⁰

Sultan II. Abdülhamit döneminde Kaiser II. Wilhelm'in 1889 yılında İstanbul ziyaretinden hemen önce köpeklerin sokaklardan arındırılması meselesi tekrar gündeme gelmiş ancak halk bu fikre yeniden karşı çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde Rusya elçiliği başta olmak üzere bazı elçilikler Boğaziçi'nde yazlık sarayları etrafındaki köpeklerin itlaf edilmesini talep etmişse de istekleri padişah tarafından geri çevrilmiştir. Rus elçiliğinin istekleri yerine getirilmezse köpekleri avlatacakları yönündeki tehdit içeren ısrarcı tavırları II. Abdülhamit'in bu konudaki fikrini değiştirmemiştir. II. Abdülhamit döneminde hayvan itlafı için öne sürülen en mühim gerekçe kuduz hastalığı olmuştur. İstanbul'da II. Abdülhamit döneminde köpek ısırmasından kaynaklanan bir kuduz vakası görülmesi de padişah bu ve benzeri taleplere karşı sadece kuduz köpeklerinin itlafı için gerekli tedbirlerin alındığını belirtmiştir.³¹ Bununla birlikte bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye çok önem verildiğinden çeşitli girişimler başlatılmıştır. Kuduz hastalığının tedavisi için

---

²⁹İ. C. Schick, *a.g.m.*, s.24.

³⁰Taner Timur, "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, s.88; İrvin Cemil Schick, "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerine Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih* (Ağustos 2010), S.200, s. 31.

³¹M. M. Sunar, *a.g.m.*, 221- 223.

Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Hünkâr, Pasteur'ün 1885'te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısının ayrıntılarını öğrenmek ve Osmanlı coğrafyasında da uygulanmasını sağlamak için Paris'e veteriner hekimler göndermiştir. Kısa bir süre sonra da İstanbul'da "Da'ül-kelb Tedavihanesi" adı altında bir hastane açılmıştır. Böylelikle dünyadaki üçüncü kuduz enstitüsü İstanbul'da kurulmuştur. Osmanlı Devleti sadece hayvanların beslenme ve bakımlarıyla değil tedavileriyle ilgili girişimlerde de dünyadaki öncüler arasında yerini almıştır.³²

II. Abdülhamit döneminde halk arasında hayvanların hastalık yaydığı inancı kuduz enstitüsünün kurulmasından sonra da devam etmiştir. Bu dönemde Kasımpaşa ve Hasköy civarında yayılan hastalığın barakalarda hayvan beslenmesi ve sağlıklı hayvanların kesilmesinden kaynaklandığı tespit edilerek belediye ve yetkililerce gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.³³ Hem hayvanlardan insanlara geçen hastalıkların hem de insanlar arasında görülen hastalıkların en önemli nedeninin kirlilik olduğu vurgusu da sık sık yapılmıştır. Beden temizliği ve çevre temizliği sağlanırsa hastalıkların görülmeyeceği, mikropların temiz memleketlere girse bile yaşayamayacağı dile getirilmiştir.³⁴

Sultan II. Abdülhamit'in hayvanlara yaklaşımında onlara karşı sevgisi ve merakı etkili olmuştur. II. Abdülhamit saltanatının son yıllarına kadar Yıldız Sarayı'nın çeşitli alanlarında kafes, kümes ve ağıllarda değişik türlerde hayvanlar bulundurmuş, sarayda aslanhane, geyikhane, ceylanhane, sülünlük, koyun ağılı gibi yapılar inşa ettirmiştir.³⁵ Sultan ayrıca tahta çıktığı ilk yıllardan itibaren posta güvercinleriyle de yakından ilgilenmiş ve güvercinler aracılığıyla çeşitli bölgelerde bir haberleşme ağı kurmayı düşünmüştür. Söz konusu yıllarda Avrupa'da yaygın şekilde kullanılan posta güvercin şubelerinin bir benzerini Osmanlı Devleti'nde kurmak isteyen Hünkâr, 1902'de bir nizamname yayınlamıştır. Nizamnamede güvercin postalarının yalnızca savaş dönemlerinde muhasara altına alınan alanlarda kullanılacağı belirtilmişse de böyle bir teşkilatın kurulamadığı tespit edilmiştir.³⁶

3. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Gelişmeler

³²Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 2017, s.501-502.

³³BOA.DH.MKT.821.49.

³⁴Dr. Galip Ata, "Sihhi İçtimaa, Temizlik", *Şehbal*, C.2, S.317.

³⁵II. Abdülhamit'in hayvan merakı, sarayda bulundurduğu hayvan türleri ve sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Diren Çakılcı, "Sultan II. Abdülhamit'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümayun Teşkilatı", *Tarih Dergisi*, S.68, İstanbul 2018, s.57-100.

³⁶Ramazan Erhan Güllü, "19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı", 2020, *Belleten* (84/301), s.1193-1197.

3.1. Hayırsız Ada Olayı

19. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 40-50.000 kadar köpek mevcuttu. Şehirde köpeklerin sorun olarak görülmeye başlanması şehrin modernleştirilmesi çabalarına dayanıyordu. Bu döneme kadar köpeklerin şehirde temizlik, güvenlik, sağlıkla ilgili toplumsal işlevleri vardı. İstanbul köpekleri geceleri kendi mahallelerine gelen yabancılara saldırarak bir nevi zabıta görevini üstlenirken, kapı ve pencerelerden atılan yemekleri yiyerek çöp sorununu ortadan kaldırır dolayısıyla kamu sağlığına da katkıda bulunurdu.³⁷ Fakat 19. yüzyılda değişen şehircilik anlayışıyla birlikte köpekler kentteki aslı unsur olmaktan çıktı. Avrupa kentlerine benzetilmek istenen İstanbul köpeklerden arındırılmıyordu.³⁸ Çünkü şehirlerde köpeklerin varlığı, "yoksulluk, derbederlik, şarklılık" anlamlarına geliyordu.³⁹ Köpeklerin varlığıyla şehirleşme olgusu öylesine bütünleştirilmişti ki şehrin başına bela olan köpekleri ortadan kaldırmak adeta rejimin iyi çalışıp çalışmadığının bir ölçütü idi.⁴⁰

Bu anlayışı benimseyen aydınlar köpeklerin şehirlerden uzaklaştırılması için basın aracılığıyla çağrılarda bulundu. Dönemin önemli simalarından Dr. Abdullah Cevdet 1909'da sokaklarda yerlerde serilen murdar köpeklerden ve bunların havlamaları yüzünden gece deliksiz bir uykuya hasret kalındığından bahsederek, "böyle bir memleketin sakinleri nasıl gelişmiş devletler düzeyine çıkmaya yüz bulabilirler" sözleriyle mevcut durumdan yakındı.⁴¹ Aynı şekilde İbrahim Şinasi de "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır" başlıklı makalesinde köpek sorununu ele alarak şehrin çağdaşlaşması için köpeklerin yok edilmesi gerektiğini iddia etti. Köpek itlaflarına ve sürgünlerine genellikle temizlik, sağlık, şehir düzeni ve asrileşme-batılılaşma gerekçe gösterilirken İrvin Cemil Schick konuyu farklı bir biçimde ele aldı. Schick, itlaf

---

³⁷T. Timur, *a.g.m.*, s.88., Batılılar arasından aşırı köpek nüfusu meselesine çözüm getirmek için Osmanlı Devleti'ne farklı projeler sunanlar olmuştur. Kuduz üzerine çalışmalar yapan ve sokak köpekleriyle özel olarak ilgilenen hekim Paul Remlinger bu isimlerden birisidir. Köpeklerin kamu sağlığını tehdit ettiğini öne süren Remlinger köpeklerin verem, uyuz ve çeşitli parazit hastalıklarına neden olabileceğinden bahisle şehrin köpeklerden arındırılması gerektiğini savunmuştur. Remlinger bu arındırma işleminin bir ihaleyle taşeronla verilmesini ve gece yakalanan köpeklerin yüzer yüzer gaz odalarında telef edilmesini teklif etmiştir. Bkz. Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), İstanbul, 2009, s.14-15; Ekrem Işın, *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri*, İstanbul 2016, s.35-36.

³⁸Ümit Sinan Topçuoğlu, *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, İstanbul 2010, s. 45.

³⁹E. Işın, *a.g.e.*, s.61.

⁴⁰Palmira Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İstanbul 2003, s.420.

⁴¹Makale hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ayşe Menteş Gürler, Ali Yiğit, "Dr. Abdullah Cevdet'in İçtihad Dergisi'nde Yayınlanmış Makalesi: İstanbul'da Köpekler", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2011 (215), s. 66-71.

nedenini mekân üzerinde çekişme olarak belirledi. O'na göre Osmanlı toplumunun daha eski dönemlerde sokakla pek teması yoktu. Sokaklara köpekler hakimdi ve adeta sokakların nöbetçisi idi. Fakat bir süre sonra metropolleşme ile klasik mahalle yapısı bozulup şehir içi hareketlilik arttı yani ilişkiler mahalle sınırının dışına taşı. Böylelikle köpekler işlevsiz hale geldi ve onlardan kurtulmak gerektiği düşüncesi doğdu.⁴²

Nihayetinde bu ve benzeri yaklaşımlar 1910'da gerçekleştirilen sokak köpekleri operasyonunu beraberinde getirdi. Dönemin İstanbul Belediye Başkanı Suphi Bey⁴³ İstanbul'daki sokak köpeklerinin toplatılması emrini verdi. Halk en başta bu çağrıya karşılık vermemişse de köpek başına koyulan dolgun ücret içeren teşviklerle yavaş yavaş köpekler toplanmaya başlandı.⁴⁴ İlk etapta sokak köpeklerinin Topkapı dışındaki hendeklerde tutulmasına karar verildi fakat Topkapı'da tutulan köpekler zamanla parmaklıkları kırmaya başladı. Köpeklerin sayısı arttıkça alanın yetersizliği anlaşıldı üstelik Topkapı civarında yaşayan halk hem yaydıkları koku hem de çıkardıkları sesler yüzünden köpeklerden şikâyet etmeye başladı. Bunun üzerine toplanılan köpeklerin Hayırsız Ada'ya gönderilmelerine karar verildi ve köpekler adaya nakledildi.⁴⁵

Köpeklerin Hayırsız Ada'ya sürülmesi Batılı seyyahların dikkatini çekti ve eserlerine konu oldu. Catherine Pinguet, "İstanbul'un Köpekleri" adlı kitabında konuyu ayrıntılarıyla ele alırken, o dönemde İstanbul'da öğretmenlik yapan misyoner P. Colomban da olaylara değindi. Colomban, başlangıçta Topkapı'ya yığılan hayvanların gece gündüz durmadan uluduklarını, hiç durmadan kapıştıklarını, birbirlerini parçaladıklarını ve halkın karşı çıkmasına rağmen sürgün kararının alındığını ifade etti. Sivriada'ya gönderilen köpeklerin sulanması için iki bekçinin görevlendirildiğini, etle beslenmeye alışkın olan hayvanların önlerine atılan ekmeğe tenezzül etmediği ve birbirlerini yediklerini, zamanla hayvan cesetleri yüzünden adaya çıkmanın imkânsız hale geldiğini belirtti.⁴⁶ Köpeklerin adaya naklinden sonra adada onları ziyaret eden halkın gözlemleri Colomban'ın bazı tespitlerini doğrular nitelikte idi. Ada iskelesinin etrafını her renkte köpeklerin sardığını dillendiren halk, üçü-beşi bir araya toplanan köpeklerin önlerine atılan yiyeceği paylaştıklarını ve belediye tarafından görevlendirilen bekçilerin adadaki kuyudan su çekerek köpekleri suladıklarını dile getirdi. Ayrıca etrafta çok fazla sinek olduğundan ve şehrin dışında dahi köpeklerin kokusuna dayanamadıklarından adadan ayrılmak

---

⁴²İ. C.Schick, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁴³Bkz. Ek-1.

⁴⁴M. M. Sunar, *a.g.m.*, s.225.

⁴⁵BOA.DH.MUİ. 97-2.8. Lef. 1-6; Berfin Melikoğlu, "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80 (2009), s.38.

⁴⁶C. Pinguet, *a.g.e.*, s.11-12.

zorunda kaldıklarını belirtti.⁴⁷ Bir süre sonra İstanbul halkından gelen tepkiler sonucunda köpeklerin bir kısmı adadan kurtarıldı fakat adada kalan köpeklerin sayısı hala fazlaydı. Bu köpekler adada ölüm kalım savaşı verirken sanayicilerin dikkatini çekti, Fransız bir iş adamı bunlardan elde ettiği deri, kemik tozu, gübre malzemesi ve yağ gibi unsurları Marsilya'ya ihraç etti.⁴⁸ Batılılar hazırladıkları itlaf raporlarında köpekleri ekonomik getirileri üzerinden değerlendirip, derisi, kemikleri, kılları, yağı, kasları vs. için ayrı ayrı fiyat biçti.⁴⁹

İttihat ve Terakki döneminde bir daha toplu bir köpek itlafı ya da hayvanları şehirden uzaklaştırma gibi eylemler görülmedi. Fakat 1912-1914 yılları arasında İstanbul Belediye Başkanı olan Cemil Topuzlu anılarında, köpeklerin Hayırsız Ada'ya nakillerinden sonra da İstanbul'daki 30 bin kadar sokak köpeğini yavaş yavaş itlaf ettiğini beyan etti.⁵⁰ Topuzlu anılarında hayvanlarla ilgili başka bilgiler de sundu. O yıllarda İstanbul'da her sokak başında yüzlerce köpek bulunduğunu, nakliyatın at, merkep tarzı hayvanlarla yapıldığını ve hayvanların akşama kadar bıraktığı gübrelerle şehrin kirlendiğini dile getirdi. Ayrıca insanların çöplerini gelişigüzel sokaklara attığını ve çöplerin de köpekler tarafından dağıtıldığını ifade etti.⁵¹ Nakliye işlerinde çalıştırılan çok zayıf ve sakat hayvanların yerine, dinç katır ve beygirler alındığı da Topuzlu'nun anılarında yer aldı.⁵² Görüldüğü gibi itlaf hadisesinden sonra da şehirde köpeklerin sayısı hala fazlaydı ve benzer şikâyetler devam ediyordu. Aslında İttihat ve Terakki'nin farkı kendisinden önce defalarca kez girişimde bulunulan fakat başarısız olan bir eylemi gerçekleştirmektir.⁵³

3.2. Hayırsız Ada Olayına Tepkiler

İstanbul köpeklerinin Hayırsız Ada'ya nakli sonrasında hayvanların adada maruz kaldığı kötü şartlar yurtiçinde ve Avrupa'da yankı uyandırdı, hayvanseverlerin tepkisini çekti.

İstanbul halkı arasında köpeklerin şehir manzarasının karakteristik bir parçası olduğunu düşünen ve bilhassa temizlik noktasında köpeklerin yararlı olduklarını savunanlar olduğu gibi, etrafa yayılan çöplerle birlikte köpeklerin de belediye tarafından ortadan kaldırılması gerektiğine inanan kitleler

---

⁴⁷Kara Batak, "İstanbul'un Çarpa Menfilleri Hayırsız Adada", *Servet-i Fünun* (30 Haziran 1910), C. 39, S.995.

⁴⁸T. Timur, *a.g.m.*, s.89.

⁴⁹E. Işın, *a.g.e.*, s.62.

⁵⁰Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2002, s.124.

⁵¹C. Topuzlu, *a.g.e.*, s.112-113.

⁵²C. Topuzlu, *a.g.e.*, s.127.

⁵³İ. C. Schick, *a.g.m.*, s. 31.

vardı.⁵⁴Bu çerçevede basına yansıyan haberlerde de halk arasındaki görüş ayrılığı açıkça ortada idi. Köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasını savunanların başlıca gerekçesi bilhassa kış aylarında halka yakından temas eden köpeklerin sayısının fazlalığıydı. Bu yüzden şehirler köpeklerden temizlenmeliydi fakat bu temizliğin yapılma şekli yanlıştı. Halka göre belediye köpeklerin şehirden uzaklaştırılması hususunu öncelikle halkla istişare edip, nakil sonrasında hayvanları birbirine kırdırmak yerine birkaç dakika içinde onları itlaf etmeliydi. Belediyeye muhalefetin diğer nedeni de hayvanların toplatılması işinin bir ödüle, yevmiyeye bağlanması hususu idi. Belediyenin milletin parasını bu tarz işlere kullanması halk nazarında hoş karşılanmamıştı.⁵⁵

Köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasına hoş bakmayan İstanbulluların gerekçesi ise, bu girişimi hayvanların doğal yaşam tarzına kabul edilemez bir müdahale olarak gördükleri içindi.⁵⁶ Zira bu yıllarda Türkiye’de hayvanlara karşı kaba muamele, dayak, yaralama ya da işkence gibi eylemler Almanya ve diğer ülkelere kıyasla nadiren görülmekteydi. Köpeklerin başına gelen bu talihsiz olaydan belediye sorumlu tutularak, tanzifat usulünün getirilmesiyle sokak temizliğinde artık köpeklere ihtiyaç kalmadığından bu hayvanların gözden çıkarıldığı iddia ediliyordu. Hayvanların Marmara’da gayri meskûn bir adaya götürülerek aç, susuz ölüme terk edildiğini, Kur’an-ı Kerim’in hayvanların hamisi olduğu halde bu eylemin izahının olmadığı vurgulanıyordu.⁵⁷ Ayrıca Türk örf ve adetlerine göre aslında hayvanlara bakmanın, onları himaye etmenin, ihtiyaçlarını sağlamanın insanlık görevi olduğu gazetelerde ifade ediliyordu. Bilhassa soğuk kış aylarında karla kaplı sokaklarda yiyecek bulmakta zorluk çeken aciz hayvanlara yiyecek, yem götürmenin insanlık vazifesi olduğu dile getiriliyordu. Bu görevleri Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinin halka hatırlatması gerektiği de ifade edilerek bu konuda İsveç şehri örnek gösteriliyordu.⁵⁸

---

⁵⁴Palmira Brummett, *a.g.e.*, s.420.

⁵⁵Halk, “Belediyenin işi dükkânlardan, evlerden atılan çöpleri menetmek, sonra da bu çöpleri temizlemekle görevli köpekleri temizlemektir” şeklindeki sözlerle belediyeyi eleştirmiştir. Ayrıca Hindistan’da bilhassa Buda mezhebine mensup halkın Avrupa’yı “Hayvanat Cehennemi” olarak nitelendirdiklerini ifade ederek, şimdi Avrupa bu unvandan sıyrıldı da İstanbul şehri mi hayvanat cehennemi oldu sözleriyle bu hadiseye karşı çıkmıştır. Bkz. M. Safvet, “İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul’daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli”, *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

⁵⁶G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.70-71.

⁵⁷“Türklerin Ruhıyyatı, Himâye-i Hayvânât Türklerin Nezaketi ve Kabiliyetleri”, *İçtihad*, C.17, S.147.

⁵⁸İsveç’in hemen hemen tüm şehirlerinde Himâye-i Hayvânât Cemiyetlerinin yer aldığı, bu cemiyetlerin çeşitli konferanslar düzenleyerek mekteplerdeki çocuklara hayvanları sevmenin başlı başına yeterli olmadığı, onlara bakmak ve beslemenin de insan sorumluluğunda olduğu

İttihat ve Terakki Fırkası'nın öncülük ettiği Jön Türk hükümetine düşmanlık duyan gruplar da bu meseleyi dillendirdi. Mollalar, medrese talebeleri ve alt kademedeki bazı ulema zaman zaman İttihat Terakki'yi Batılılaşmayı ve geleneklerin bozulmasını teşvik etmekle itham etti.⁵⁹

Batı dünyası Türk halkının koruyucularını kaybetmek ve çöplerini temizleyen yardımcılarının olmak endişesiyle köpeklerin şehirden uzaklaştırılmasına karşı çıktıklarını iddia ediyordu.⁶⁰ Fakat Batılı seyyahların İstanbul halkının birlikte yaşadıkları köpeklere gönülden bağlı oldukları, onları beslemeye ve bakımlarına özen gösterdikleri şeklinde eserlerinde verdikleri bilgiler⁶¹ göz önüne alındığında halkın köpekleri sadece çöpleri temizledikleri için şehirde tutmak istediği yönündeki yaklaşım oldukça sığ kalmaktadır. Ayrıca yukarıda da izah edildiği gibi belediye tanzifat usulünü getirmesine rağmen İstanbul halkının bir kısmı köpeklere sahip çıkmaya devam etti. Yani İstanbul halkının sadece temizlik ve koruyuculuk gerekçesiyle köpeklere sahip çıktığı iddiası anlamsızdır.

Hayırsız Ada vakasına yurtdışından da tepkiler geldi. Yurtdışında sürgün hadisesinin duyulması Fransız karikatürist Sem'in Hayırsız Ada'ya giderek gördüğü manzarayı karikatürlerine yansıtması sonucunda gerçekleşti.⁶² Bu olay tüm dünya basınının ilgisini çekti ve Osmanlı Devleti'ne ard arda çekilen telgraflarla hadise protesto edildi.⁶³ Petersburg'daki Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin reis-i sanisi tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen telgrafta Hayırsız Ada'ya bırakılan köpeklere daha şefkatli bakılması gerektiği aksi halde onları bu halde bırakmaktansa öldürülmesi gerektiği vurgulandı.⁶⁴ Benzer şekilde Alman kraliçesi de bir telgraf aracılığıyla tepkisini dile getirdi. Kraliçe telgrafta, "Müslümanların, Hristiyanların Büyük Allah'ı, bütün mahlûkatın haliki olan Cenab-ı Hak namına sizden istirham ederim ki İstanbul'un bedbaht köpeklerine ya hayat verin, ya da maruz kaldıkları ölümden daha merhametkarane bir ölüm bahşedin, bu hal-i hazırda göre bir merhamettir" sözleriyle adadaki hayvanların durumuna karşı duyduğu üzüntüyü ifade etti.⁶⁵ Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin Zürih şubesinden gelen

---

belirtiliyordu. Halka göre bu tarz eğitimler Türkiye'de de verilmeliydi. Bkz. "Tefekkür ve Tettebbu: Tekâmül-i İçtimai, İnsanların Hayvanlara Karşı Vezaifi" *Şehbal*, C.1, S.23.

⁵⁹ C. Pinguet, *a.g.e.*, s.18.

⁶⁰ E. Işın, *a.g.e.*, s.49.

⁶¹ Batılı seyyahların gözünden Türklerin hayvanlara ve köpeklere yaklaşımı hakkında bilgi için Bkz. M. Menekşe, *a.g.m.*, s.6326-6333.

⁶² C. Pinguet, *a.g.e.*, s.12.

⁶³ G. Ürgüplü, *a.g.t.*, s.70.

⁶⁴ BOA.HR.TO.540.52; B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s.38.

⁶⁵ M. Safvet, "İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul'daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli", *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

bir telgrafta ise, Dersaadet'teki sokak köpeklerinin adaya nakledilerek aç ve ilaçsız bırakıldıkları bu suretle hayvanların kötü bir hale mahkûm edildiği dile getirildi.⁶⁶

İngiltere basınında da Hayırsız Ada olayına yer verildi ve hayvanların çektiği eziyet tüm İngiliz halkına yansıtıldı.⁶⁷ İngiliz Subayı Sir Mark Sykes ile Fransız yazar Claude Farrere, İttihat ve Terakki'yi suçlayan yurt içindeki gruplar gibi düşünüyor ve bu işin sorumluluğunu tamamıyla Jön Türk hükümetine yüklüyordu.⁶⁸

Sürgün hadisesi Batı'da genel anlamda protesto edildi fakat hadiseyi olumlu bir gelişme olarak kaydedenler de oldu. 1911'de İstanbul'u ziyarete gelen Colombia'da Hint-İran dilleri profesörü olan A. V. Williams Jackson şehirde köpeklerin yok edilmesini memnuniyetle karşıladı. Ayrıca Constantinople Woman's College'da öğretmen olan Amerikalı Mary Mills Patrick uygar bir şehre yakışmayan köpekleri sokaklardan temizlediği için Jön Türk yönetimini tebrik etti.⁶⁹ Yerli ve yabancı basındaki eleştirilerin ortak noktası köpeklerin şehirden uzaklaştırılması ya da itlaf edilmesi değildi. Eleştirilen husus Jön Türklerin tercih ettiği yöntemdi. Aslında bu yöntemi icat eden ya da ilk deneyen Jön Türkler olmamakla birlikte hayata geçiren onlar olmuştu.⁷⁰

4. İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin Kuruluşu

Türkiye'de hayvanların korunmasına ilişkin ilk topluluk, "Şefkat Kolları, Arms of Mercy" adı altında Alice Washburn Manning öncülüğünde Robert Koleji'nin bazı öğretmen ve öğrencileri tarafından oluşturuldu. Bu topluluk 1912 yılında İstanbul'da düzenlenen boğa güreşi gösterilerinin yapılmasını engellemek üzere çeşitli girişimlerde bulundu. Hayırsız Ada itlafından sonra grupta sıkça hayvanları koruma derneğinin kurulması gerektiği ifade edildi ve güreş gösterileri hadisesi bu fikri uygulamaya geçirilmesinde etken oldu. İngiltere Büyükelçisi'nin eşi Lady Lowther'ın⁷¹ çalışmaları ile İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti, 1912 yılında Altıncı Daire-i Belediye⁷² adıyla anılan

⁶⁶BOA.HR.TO.540.65 Lef. 1-2; B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s.38.

⁶⁷M. Safvet, "İstanbul Köpekleri Hakkında, İstanbul'daki Köpeklerin Hayırsız Adaya Nakli", *Beyan-ül Hak* (8 Ağustos 1910), C.2, S.72.

⁶⁸C. Pinguet, *a.g.e.*, s.19-20.

⁶⁹P.Brummett, *a.g.e.*, s.421;C. Pinguet, *a.g.e.*, s.19.

⁷⁰E. Işın, *a.g.e.*, s.45.

⁷¹LadyLowther hakkında bilgi için Bkz. Meliha Nur Çerçinli, "Foreign Women Affecting the Social Life of the Ottoman Empire at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Lady Alice Lowther /1873-1939)", *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol:15, No:6, 2021. Ayrıca Bkz. Ek-2.

⁷²İstanbul'da 1854 yılında Şehremaneti adıyla bir belediye teşkilatı kurulup İhtisap Nezareti ortadan kaldırılmıştır. 1857 yılında yayınlanan bir tebliğ ile tüm belediye dairelerinin bir anda kurulması mümkün olmadığından uygulamaya çok sayıda ecnebinin yaşadığı Galata ve

Beyoğlu Belediyesi bünyesinde kuruldu. Derneğin başkanı Ayan Meclisi'nden Hüseyin Hilmi Paşa, ikinci başkan ise Şura-yı Devlet Reisi Prens Said Halim Paşa ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı İsmail Cenani Bey'di. Veznedar Türkiye Milli Bankası Heyet-i İdare Reisi Sir H. Babington Smith, sekreterleri de Ayan Meclisinden Besarya Efendi ile Şura-yı Devlet azasından Yusuf Razi Beyefendi idi.⁷³ Yönetim kurulunda askerî ve sivil bürokratlar yer almakla birlikte bu üyeler cemiyet faaliyetleriyle yakından ilgilenemedikleri için derneğin günlük işlerini başkan sıfatıyla Lady Lowther yerine getirdi. İngiltere Elçiliği Müsteşarı Doktor F. G. Clemow veznedarlık, Alice Manning ise şefkat kollarıyla ilgili çalışmalarının devamı nedeniyle sekreterlik görevini üstlendi.⁷⁴

Merkezi İstanbul'da yer alan Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin ilerleyen yıllarda çeşitli şubelerinin kurulması planlandı. Cemiyet kendisini dînî ya da siyasî sıfatlarla tanımlamamıştı.⁷⁵ Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin üç amacı vardı. Cemiyetin ilk amacı, hayvanlara yapılan zulüm ve haksızlıkları engellemek ve hayvanların içinde buldukları kötü yaşam koşullarından olanaklar dâhilinde kurtarılmasına hizmet etmektir. İkinci olarak halk arasında, özellikle de çocuklarda, hayvanlara karşı adalet, iyilik ve hayırseverlik duygularını yaymak ve onları hayvanlara karşı iyi davranmaya alıştırmaktır.⁷⁶ Üçüncü amacı ise, hayvanları himaye eden Türk kanunlarının tatbikini temin etmek ve bu husustaki kanunların geliştirilmesine çalışmaktır.⁷⁷ Cemiyet bu amaçları gerçekleştirebilmek için aile içinde ve dışında eğitim öğretimi şart koşarak, üyelerce tanıklık edilen haksızlıkların teşhir edilmesini

---

Beyoğlu semtlerini kapsayan Altıncı Belediye Dairesi'nin kurulmasıyla başlanmıştır. Belediyelerin yaygınlaştırılmasındaki amaç yol, su, kaldırım, temizlik, sokak aydınlanması, kanalizasyon gibi kentsel yapı hizmetlerinin belediyeler aracılığıyla yapılmak istenmesidir. Bkz. İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, Kentler ve Kentleşme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, S.28, s.883-884.

⁷³Derneğin üyeleri ise; Ayan Meclisinden Abraham Paşa, İsmail Hakkı Efendi, Ekrem Efendi, Şerif Ali Haydar Efendi, Damat Ferit Paşa, Mavrokordato Efendi, Şura-yı Devlet azasından Yusuf Razi Beyefendi, İstanbul Valisi İbrahim Beyefendi, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Adliye Nezareti Müşavir-i Sabıkı Kont Ostrogog, Şehremini Tevfik Beyefendi, Müze-i Hümayun Müdürü Halil Beyefendi, Hariciye Nazırım Asım Beyefendi, Ferik İzzet Fuat Paşa, Mirliva Mahmut Muhtar Paşa, Beyoğlu Mutasarrıfı Muhiddin Beyefendi, Ankara Mebusu Nusret Sadullah Beyefendi idi. Bkz. Berfin Melikoğlu, *a.g.m.*, s. 39

Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin kuruluşu için ayrıca Bkz. Aşkın Yaşar, Halis Yerlikaya, "Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2004, 20(4), s.43.

⁷⁴B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s. 39.

⁷⁵İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, Galata 1929, s.1.

⁷⁶Ayşe Menteş Gürler, Berfin Melikoğlu, Şule Osmanağaoğlu, "A Historical Evaluation of Animal Protection Efforts of Non-governmental Organizations in Turkey", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 17(6), 2011, s. 903.

⁷⁷İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, s.1.

kararlaştırmıştı. Ayrıca mevcut kanunların yetersizliği durumunda eksikliklerin tamamlanması için resmî taleplerde bulunmayı, gazete ve dergilerde öğretici makaleler yayınlarak halka hayvan sevgisini aşılmayı gaye edinmişti. Cemiyetin amaçlarına uygun hareket eden kimseleri ödüllendirmek de cemiyetin düsturları arasında yer alıyordu.⁷⁸

İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin gelir kaynağını üyeler tarafından verilen aidat bedeli ile hayırseverlerin hediye ve bağışları oluşturuyordu. Ayrıca cemiyet bünyesinde senede bir düzenlenen parti, balo, spor müsabakaları ve müsamerelerden elde edilen gelirlerin de cemiyete kaynak teşkil etmesi öngörölmüştü. Cemiyet üyeleri senelik yirmi dört liralık ücreti yatırmakla yükümlü idi. Tüzükte üyeler arasında cinsiyet ve mezhep farkı gözetilmediği açıkça belirtilmiş olup, üyelerin 18 yaşından küçük olmayacağı ifade edilmişti. Aylık ve senelik aidatlarını üç ay boyunca yatırmayan, cinayet ya da yüz kızartıcı bir suç işleyen ve kuruluş tüzüğüne aykırı davranışlarda bulunan üyelerin yönetim kurulu kararıyla üyelikten atılmaları ve kayıtlarının silinmeleri uygun görölmüştü.⁷⁹

Konumları ve görevleri gereği cemiyet faaliyetlerine katılmayan üyelere yönetim kurulu tarafından "aza-yı fahriye" unvanı verilmişti.⁸⁰ Derneğin idarî heyeti 12 kişiden oluşup heyet üyeleri her üç yılda bir değiştiriliyordu. Heyet üyelerinden birisinin üç ay boyunca sebep göstermeksizin toplantılara katılmaması, istifası ya da vefatı durumunda heyet tarafından yeni bir üye seçilme kararı alınmıştı.⁸¹ Genel kurulun toplantı gündemi ve üyelerin bu toplantılara daveti yönetim kurulunun görevi olup, toplantıların günü, saati, yeri İstanbul'da Türkçe ve Fransızca basılan ikişer gazeteye verilen ilanla üyelere duyuruluyordu. Yönetim kurulu gerekli gördüğü halde yıllık toplantıların dışında olağanüstü toplantılar da düzenleyebilirdi. Olağanüstü

---

⁷⁸B. Melikoğlu, a.g.m, s. 39-40; *İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.1.

⁷⁹*İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.2.

⁸⁰Derneęin fahrî ve onursal üyeleri şunlardı: şehzade Vahdettin Efendi, şehzade Selahattin Efendi, şehzade Abdölmecit Efendi, Sadrazam Said Paşa, şeyhüliislam Nesib Efendi, Ayan Meclisi Başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Millet Meclisi Başkanı Halil Beyefendi, Rum Ortodoks Cemaati Başkanı Joachim Efendi, Ermeni Cemaati Patriği HovhannesArscharouni, Musevi Cemaati Hahambaşısı Haim Naim Efendi, Bulgar Cemaati Lideri Yusuf Efendi, Avusturya Macaristan Elçisi MarquisPallavicini ve eşleri, İngiltere Elçisi Gerald Lowther ve eşleri, Fransa Elçisi Mösyö Bompard ve eşleri, Amerika Birleşik Devletler Elçisi Mösyö Rockhill ve eşleri, İnan Elçisi Mirza Mahmut Han, Rusya Elçisi Mösyö Giers ve eşleri, Baron MarschallvonBieberstein ve eşleri, Yunanistan Elçisi Mösyö Gryparis ve eşleri, İsvetç Elçisi Mösyö Anckarsvard ve eşleri, Sırbistan Elçisi Mösyö Nenadovic ve eşleri, Hollanda eşleri Mösyö Willebois ve eşleri, İspanya Elçisi Marquis de Prat ve eşleri, Belçika Elçisi Baron Moncheur ve eşleri, Romanya Elçisi Mösyö Misü ve eşleri, Karadağ Elçi Vekili Mösyö Plamenatz ve eşleri. Bkz. B. Melikoğlu, a.g.m, s. 40.

⁸¹*İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi*, s.3-4.

toplantılarda toplantının gündemi ve mahiyetinin davetiyede belirtilmesi zaruri tutulmuştu.⁸²

5. Savaş Yıllarında Hayvanların Durumu

İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Osmanlı Devleti'nin uzun bir savaş sürecine girişinden sonra pek icraatta bulunamadı. Savaş yıllarında hayvanların durumunu etkileyen en önemli unsurlardan birisi salgınlardı. Bilhassa kısa sürede geniş alanlara yayılan sığır vebası nedeniyle savaş yıllarında pek çok hayvan öldü.⁸³ Trablusgarp Savaşı yıllarında da hayvanların salgınlardan oldukça etkilendiği gözlemlendi. 1911'de Meclis-i Mebusan'da yapılan bir tartışmada Muş Mebusu Keygam Efendi, veba salgını yüzünden beş yüz bine yakın hayvanın öldüğünü ifade etti. Doğu Anadolu vilayetlerinde salgınlardan bilhassa büyükbaş ve koşum hayvanları etkilendi. Öyle ki salgının getirdiği telefler yüzünden tarım ile uğraşan kesimler çaresiz kaldı. Bu dönemde hem et, süt, peynir ve deri üretimi hem de ekim-dikim, sürme, hasat işlemlerinde kullanılan hayvanların yokluğu devleti ve bölge halkını ekonomik bakımından oldukça zorladı.⁸⁴

İstanbul'da Himâye-i Hayvânât Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük eden İngiltere Büyükelçisi'nin eşi Lady Lowther Balkan Savaşları'nda kişisel olarak bazı girişimlerde bulunarak hayvan haklarının korunmasına destek verdi. Lady Lowther savaş yıllarında yalnızca hayvan haklarıyla değil, savaş mağdurları, kadın ve çocuklarla da yakından ilgilendi. İstanbul ve civarında çoğu kadın, çocuk olmak üzere yardıma muhtaç 25 bin kişiye destek veren Lowther,⁸⁵ yiyecek, giyecek ve battaniye dağıtımında bulundu, şehit aileleri ile yardıma muhtaç hastalar için kampanyalar başlattı. 1913'de New York Times Gazetesi'nde yer alan bir habere göre Lady Lowther, Edith Rochill ile beraber zor şartlar altında çalışan ve kolera hastalığı ile mücadeleye kendini adayan kadınlar için bir yardım fonu kurulması hakkında çağrılarda bulundu.⁸⁶ Lady Lowther'ın gayretleri Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın dikkatinden kaçmadı, savaş mağdurlarıyla muhacirler için yaptığı çalışmalardan ötürü kendisine içten teşekkürlerini sundu.⁸⁷ Bununla birlikte sığır vebası salgını Balkan Harbi yıllarında devam etti, 1912-1914 yılları arasında Trakya'da yaklaşık 28.591 hayvanın hayatını kaybetmesine neden oldu.⁸⁸

---

⁸² B. Melikoğlu, *a.g.m.*, s. 40.

⁸³ Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10 (1963), s.221.

⁸⁴ Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *OTAM* (39), 2016, s.222.

⁸⁵ *The New York Times*, 29 Oct. 1913.

⁸⁶ *The New York Times*, 16 Jan.1913.

⁸⁷ *The New York Times*, 13 May 1913.

⁸⁸ M. Ak, *a.g.m.*, s.222.

Balkan Savaşları sırasında harp meydanlarında kullanılan hayvanlar da oldukça zarar gördü. Hayvanlar açlıktan ve uykusuzluktan kendilerini taşıyamayacak kadar mecalsiz olduklarından topları çektirmek için devamlı olarak insan gücüne ihtiyaç duyuldu. Seferberlik ilanıyla orduya teslim edilen hayvanların birçoğu yularsız, torbasız ve semersiz olduğu halde ordunun nakliyatı bu hayvanlara emanet edilmişti. Beslenme ve bakımları layıkıyla yapılamayan hayvanlar savaşın henüz yirminci gününde iken zayıflıktan ayakta duramaz hale geldi.⁸⁹ Lady Lowther Balkan Savaşları'nda meydana zarar gören, savaştan dönen fakat bakıma muhtaç olan hayvanlar için dünya basının dikkatini çekmeye çalıştı. Bu çağrılara duyarsız kalmayan The Royal Society For Prevention Cruelty For Animals (RSPCA) Başkanı Sir Edward tarafından 500 pound bağış yapıldı.⁹⁰ Lowther ayrıca harp meydanındaki zayıf ve hasta hayvanların tedavisi için Mülkiye Baytar Mektebi ahırlarından yirmi hayvanlık yer tesisi talebinde bulundu ve bu talep gerçekleştirildi.⁹¹ Lowther'ın savaş boyunca devam eden girişimleri neticesinde atlar ve mültecilerin hayvanları için oldukça yüksek miktarlarda bağışlar toplandı. Bağışlar 1870 sterlinin üzerinde olup bu sayede birçok hayvanın tedavisinin gerçekleştirildi.⁹²

I. Dünya Savaşı yıllarında cemiyetin faaliyetleri iyice sınırlandı ve çalışmalarına ara vermek zorunda kaldı.⁹³ Bu yıllardaki tek kayıt neredeyse İsviçre'den gelen bir taleple sınırlı idi. İsviçre'deki Himâye-i Hayvânât Cemiyeti harp meydanlarındaki atların himayesinin belli bir intizama bağlanması gerektiğini ifade etti.⁹⁴ 1915 yılında savaş meydanlarında yaralanan hayvanlara tedavi ve bakım hizmetlerinin yeterli bir şekilde sağlanması maksadıyla hayvanları koruma cemiyetleri arasında uluslararası bir ittifak oluşturma faaliyetleri gündeme geldi. 22 Şubat 1915'te savaş meydanlarındaki hayvanlara yardım amacıyla kurulan derneklerin uluslararası birleşmesi teşkilatı "Necm-i Ahmer" adıyla resmen kuruldu. "Ordular arası şefkat" sloganını benimseyen teşkilatın çalışmalarına dair teferruata rastlanılmasa da bu birlik hayvanları koruma cemiyetlerine uluslararası bir temel oluşturdu.⁹⁵ Sığır vebası salgını I. Dünya Harbi yıllarında da devam etti ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in aktardığı bilgilere göre,1914-1916 yılları arasında 55.300 hayvan salgın

---

⁸⁹Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "Hatıraların Işığında Balkan Savaşları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi* 56.2 (2016), s.205-210.

⁹⁰*The New York Times*, 19 Jan. 1913.

⁹¹BOA.BEO.4149.311165. Lef.1-3.

⁹²Toplanan bağışlarla mayıs ayında 135 atın bakım ve tedavileri yapılmış, atlardan 38'i tedaviye cevap vermiş, 55'i hayatını kaybetmiş, diğer atların tedavisinin sürmekte olduğu ifade edilmişti. Bkz. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası* (C.II), İstanbul, 2013, s.26.

⁹³B. Melikoğlu, *a.g.m*, s. 40.

⁹⁴BOA.HR.SYS. 2404.58. Lef.1-3; BOA.HR.HMŞ.İŞO.55-1.

⁹⁵Şule Sanal, Ayşe Menteş Gürler, "A Sample Case on Animal Rights Studies; "Red Star" Mercy Among Arms", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2018, 65(4), s.335.

nedeniyle hayatını kaybetti. Savaşın ilerleyen dönemlerinde alınan tedbirler ve aşılama sayesinde rakamlar kontrol altına alınmışsa da kayıplar sürdü. 1915'ten sonra salgın nedeniyle hayvan ölümlerinin artmasındaki en büyük etken harp levazımatı ve iâşe nakliyatı nedeniyle hastalığın yayılma alanının genişlemesi oldu.⁹⁶ 1916'da Rusların doğu illerini istilasıyla vaka sayılarında belirgin bir artış gözlemlendi.⁹⁷

Savaş meydanlarındaki hayvanların yaşadığı sorunlardan bir diğeri de iâşe sıkıntısı oldu. Harp yıllarındaki iâşe sıkıntısından tüm ülke halkı gibi hayvanlar da etkilendi. I. Dünya Savaşı'nda 6. Ordu'da görevli bir subayın verdiği bilgilere göre harpte kullanılan hayvanlara her zamankinin yarısı kadar yem verilebildi ve bu miktar dahi devleti sıkıntıya soktu. 13. Kolordu'da hizmet veren hayvanların ve özellikle top çeken beygirlerin bitkinlikten görevlerini yerine getiremediği biliniyordu. Orduda hem askerler hem de hayvanlar arasında iâşe eksikliği nedeniyle hastalıklar ve ölümler arttı. Bu yüzden ordu içinde zaman zaman maiyetlerdeki insan ve hayvan sayısının azaltılması gibi önlemler de düşünüldü.⁹⁸ 1915 yılının bahar aylarından itibaren cephe gerisindeki garnizonlarda hayvan yeminin ikmalindeki sıkıntılar artmaya başladı.⁹⁹ 1916'da Türk ordusunda görevli bir tümen komutanı yiyecek ve ısıtıcı elbise eksikliği yüzünden büyük kayıplar verildiğini zikrederken, koşum hayvanlarına hiç yem verilemediğinden, binek hayvanlarına ise günde 1 veya 1,5 kilo arpa verildiğinden bahsediyordu. Bu sebeple günlük hayvan kaybının fazla olduğu ve yük taşımaya elverişli hayvan sayısının her geçen gün azaldığını da sözlerine ekliyordu.¹⁰⁰ Kadastro Mühendis Mektebi'nde öğrenci iken askere alınan eski TBMM Başkanı Hüsametdin Cindoruk'un babası Vasfi Cindoruk ise, savaş anılarında doğu cephesinde görevli iken kendilerine iâşe olarak gönderilen 27 bin baş hayvanın soğuktan donarak cepheye ulaşamadığını ve bu sebeple sadece un ile beslendiklerini ifade ediyordu.¹⁰¹

Savaşta birinci derece rol oynayan hayvanlar önemli görevlerde de kullanıldı. Avrupa ülkelerinde bilhassa savaşın ilk aylarında sahipleri tarafından gönüllü olarak sunulan köpekler muayeneye tabi tutulduktan sonra çeşitli amaçlara hizmet etmek üzere sahaya gönderildi. Askerî görevler için klasik av köpekleri, terrier, rottweiler, Alman kurdu gibi popüler ırklar tercih

---

⁹⁶M. Ak, *a.g.m.*, s.222.

⁹⁷N. Erk, *a.g.m.*, s.234.

⁹⁸Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara 2005, s.106-108.

⁹⁹Gül'nisa Aynakul, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014, s.506.

¹⁰⁰H. Özdemir, *a.g.e.*, s.175.

¹⁰¹Gazeteci Emin Çölaşan'ın 1986'da Dünya Savaşı Gazisi Vasfi Cindoruk ile yaptığı ve Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanan röportajdan alıntıdır. Aktaran, H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 432.

edildi. Bunlar belirli bir eğitim aldıktan sonra, yaralıları kurtarma, silah ve sedye taşımak gibi görevlerde kullanıldı.¹⁰² İletişimde ise güvercinler ön plana çıktı.¹⁰³ Bu dönemde her ne kadar telefon, telgraf, cablegram gibi yöntemler kullanılsa da güvercinler mesaj taşımada son derece stratejik rol oynadı. Savaş meydanlarında, cephelerde mühim görevler üstlenen hayvanlarda savaşın olumsuz yönlerinden etkilendi. Sayısız at savaş sırasında metale, boğucu gazlara, düşman makinelerinden atılan mermilere hedef olurken,¹⁰⁴ diğer hayvan türleri arasında da zaman zaman yaralanmalar ve hatta bombardımana ya da mermilere denk gelenler oldu.¹⁰⁵

Savaş meydanlarında zarar gören hayvanlar için RSPCA son derece aktif bir rol oynayarak toplamda 250.000 pound olduğu tahmin edilen bütçeyi sahadaki veteriner hastanelerine, ilaç dağıtımını, ambulans nakli gibi hizmetlerde kullanılmak üzere ayırdı.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti ise ilgili sağlık kuruluşları aracılığıyla meydanlardaki hayvanların kontrol ve takibini yaptı. Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığının teşkilinden sonra Yıldırım Baş Menzil Müfettişliğinin kuruluşuna kadar Sina, Filistin ve Suriye cephelerindeki insan ve hayvan sağlığı hizmetleri 4. Ordu Kumandanlığına bağlı 4. Ordu Vekâleti bünyesindeki sağlık ve veteriner hekimlik birimleriyle gerçekleştirildi.¹⁰⁷ Ayrıca Meclis-i Mebusan'da yapılan bir toplantıda gönüllü olarak hayvanları ile orduya katılanların hayvanlarının ölümü halinde değerinin sahiplerine verileceği bildirildi. Buna göre savaş esnasında ölen hayvanlar bir baytar muayenesi ile tasdiklenip bu durum askerî kıta mazbatasına ile kanıtlanırsa, savaşa katılan kişiye hayvanının dengi ya da değeri nakden verilecekti. Aynı toplantıda jandarma, onbaşı ve küçük zabitana ait hayvanların ölmesi durumunda zararlarının ödenmesine dair geçici kanunlar çıkarılıp onaylandı.

108

---

¹⁰²Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, Published by Associazione culturale Se, case studies, 2017, s.36.

¹⁰³ Güvercinlerin I. Dünya Harbi'ndeki rolü için Bkz. R.E. Güllü, *a.g.m.*, s.1198-1201; Abdurrahman Bozkurt, "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", (OTAM (36), 2014, s.16. Haberleşmede kullanılan hayvan örnekleri için Bkz. Ek-5., Ek-6.

¹⁰⁴M.G.Suriano, *a.g.e.*, s.35-37., Almanlar askerî görevler için köpekleri eğiten ilk kavim olup bu işte oldukça başarılıydı. Dünya savaşı patlak verdiğinde 6000 köpekten oluşan birliklerine güvenleri sonsuzdu. Aynı eser, s.46, Maria Grazia Suriano'nun iddiasına göre, I. Dünya Savaşı'nda 10.000.000'dan fazla at ölmüştür. Aynı eser, s.70.

¹⁰⁵*Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s.142-143.

¹⁰⁶M.G.Suriano, *a.g.e.*, s.38.

¹⁰⁷H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁰⁸Mehmet Okur, Serdar Göktaş, "Birinci Dünya Savaşı Süresince Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014, s.288.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Avrupa'da da savaş nedeniyle hayvanların himayesi ve haklarının ıslahı gibi mevzulara eski hassasiyet gösterilemedi.¹⁰⁹ Savaş sonunda Osmanlı Devleti mağlup oldu ve ülke toprakları Batılı devletlerce işgal edildi. Fakat halk, itlaf olayı gibi işgalleri de içine sindiremeyip bağımsızlık mücadelesine başladı. Nihayetinde Kurtuluş'a kadar İstanbul'dan Anadolu'ya tüm yurdun huzuru kaçtı.¹¹⁰

Sonuç

19. yüzyılda başlayan asrîleşme çabaları kentlerde insanlarla birlikte yaşam süren hayvanların durumunu derinden etkilemiştir. Bu döneme kadar kentlerde bekçilik-koruculuk, taşımacılık, temizlik gibi işlevler gören hayvanlar bir anda geri kalmışlığın simgesi haline gelmiştir. Şehirleşme olgusu ve şehircilik hizmetleri, kentlerdeki hayvanların oranıyla ölçülmüş, şehir içindeki hayvanlar temiz olmayan, hastalık taşıyan varlıklar şeklinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Hayvanlara karşı olumsuz algının artmasıyla Osmanlı Devleti'nde zaman zaman köpekleri şehirden uzaklaştırma hadiseleri gündeme gelmiştir. Fakat bu fikirler II. Meşrutiyet yıllarına kadar bir girişim olmaktan öteye geçememiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bir süre sonra Avrupa'da hayvanlara ve hayvan haklarına sahip çıkma meselesi ivme kazanmıştır. Bundan sonra hayvanları sıkı sıkıya sahiplenen Avrupalı düşünür ve seyyahlar Osmanlı Devleti'nde şahit oldukları manzaraları acımasızca eleştirmeye başlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Avrupa kentlerine benzetilmek istenen şehirlerin mutlaka hayvanlardan arındırılması gerektiği anlayışı devam etmiştir. Hatta şehirdeki hayvanları ortadan kaldırmak tezi zamanla rejimin iyi

---

¹⁰⁹Savaş yıllarında cemiyetlerin faaliyetlerine dair yayınlanan bir haber bu konuyu farklı şekilde ele almıştır. Haberde umumi harple birlikte Asya ve Avrupa'nın mühim bir kısmının kan içinde kaldığı vurgulandıktan sonra savaşa girmeyen Amerika'nın durumu ayrıca incelenmiştir. Habere göre, Amerika'da harbin ölüm kasırgaları esmediğinden diğer milletler harple iştiler ederken Amerikalılar para kazanmış ve kasalarını doldurmuştur. Bu yüzden bütçelerinden hayvanlar için önemli bir meblağ ayırabilmiş ve ülkelerinde hayvan hastaneleri kurmuşlardır. Bu hastanelerde doktorlar hayvanlara büyük bir ihtimamla davranarak, hayvanların her türlü tedavisini gerçekleştirmiştir. Hayvan hastanelerinde genel doktorlar haricinde diş doktorları dahi mevcut olup zaman zaman diş ameliyatları yapmışlardır. Bu sebeplerden ötürü dünya harbi yıllarında hayvan hastaneleri bakımından Amerika tüm dünyada en ileri düzeyde yer almıştır. Bu hastanelerin yapımı ve Himâye-i Hayvânât Cemiyetleri'nin kurulması için yaşlı Amerikalı kadınlar büyük bağışlar yapmış ve bu işin maddi kısmını tedarik etmişlerdir. Haberde vurgulanan diğer nokta ise, Amerikanların bilhassa kıymetli hayvanları sinemada kullandıkları bu yüzden de onların sıhhatlerine özen gösterdikleri hususu olmuştur. Bkz. "Hayvanların İnsanlardan Çok İhtimamla Bakıldığı Yerler. Hayvan Hastaneleri. Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Ne İş Yapar", *Resimli Mecmua*, C.3, S.66.; Hayvan hastaneleri örneği için Bkz. Ek-3.

¹¹⁰ E. Işın, *a.g.e.*, s.62.

çalışıp çalışmadığının bir ölçütü haline gelmiştir. Yüklendiği bu misyon neticesinde İttihat ve Terakki hükümeti harekete geçerek İstanbul'daki köpekleri şehirden uzaklaştırmış ve Hayırsız Ada olarak bilinen Sivriada'ya nakletmiştir. Fakat adaya sürülen köpeklerin elverişsiz durumu, vaktiyle şehir sokaklarında hayvansızlığı modernizmin bir parçası olarak gören Avrupa tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Eleştirilere halkın tepkisi de eklenince hayvanların bir kısmı adadan kurtarılmıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki benzer bir girişime tekrar teşebbüs etmemiştir. Bu olayın ardından yerli ve yabancı aydınlar tarafından eleştirilse de hükümetin tek hedefinin batıya ayak uydurma ve medenileşme arzusu olduğu açıkça ortadadır.

Hayırsız Ada vakasından bir süre sonra hayvanlara karşı daha özenli bir devlet politikası benimsenmiş ve İstanbul'da Himâye-i Hayvânât Cemiyeti kurulmasına destek verilmiştir. Cemiyetin kurucu üyeleri arasında yer alan İngiltere Büyükelçisinin eşi Lady Lowther, gerek cemiyet bünyesinde gerekse şahsî girişimleriyle savaş yılları boyunca hayvan haklarının korunmasına gayret etmiştir. Balkan Savaşları'ndan itibaren harp meydanlarında çeşitli hizmetlerde kullanılan hayvanların gündelik yaşamlarında mühim değişiklikler meydana gelmiştir. Savaş dönemlerinde belirli bir eğitime tabi tutulan hayvanlar, düşmanla iletişim kurmak, silah ve sedye taşımak, yaralıları kurtarmak gibi vazifelerde kullanılmıştır.

Bu süreçte hayvanlar ne yazık ki savaş ortamının getirdiği bazı handikaplara maruz kalmıştır. Bir kısmı iâşe eksikliğinden bir kısmı da çatışmalara denk gelerek can vermiştir. Yaralı hayvanların durumu için devlet, ilgili veteriner hekimlik birimleriyle irtibata geçmiş, ölen hayvanların bedellerini ise sahiplerine ödemiştir. Savaş meydanlarında can veren hayvanların durumu tüm dünyanın gündemini meşgul etmiş ve çeşitli ülkelerde yer alan Himaye-i Hayvânât Cemiyetlerinin "Necm-i Ahmer" adı altında birleştirilmesi düşünülmüştür. Bununla birlikte teşkilatın çalışmalarına dair ayrıntılara rastlanılmamıştır. Devletin savaş yıllarında uğraşmak zorunda kaldığı en önemli meselelerden birisi de salgın hastalıklar olmuştur. İnsan ve hayvan kayıplarının artmasına neden olan salgın hastalıklar uzun bir süre sonunda kontrol altına alınabilmiştir. Savaş yıllarında Himâye-i Hayvânât Cemiyeti bazı faaliyetlerde bulunsa da mevcut şartlar nedeniyle tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hayvan hakları meselesine yeterince ilgi gösterilememiştir.

Çalışmanın bütününde nakledildiği gibi esasında hayvan sevgisi, hayvanlara karşı nezaket gibi hususlar Türklerde Orta Asya'dan beri var olan Türk kültürüne özgü bir hassasiyettir. Bu hassasiyet Türkler tarafından kurulan bütün devletlerde muhafaza edilmiş ve Türk toplum yapısının mühim bir parçası haline gelmiştir. Türkler hayvanları hiçbir zaman kendisinden

ayırıştırılmamış, onlara toplum içinde gerekli statü ve itibarı sağlamıştır. Börteçine'nin muhafızlığında Ergenekon'dan çıkan, at sırtında güreş tutan, güvercinlerle haberleşen, avlanarak hareket kabiliyetini geliştiren, yüzyıllardır hayvanlarla iç içe yaşam süren ve onları güvenilir bir dost olarak gören Türk toplumu için batılılaşma adı altında olsa bile hayvanlardan uzakta yaşam sürmek pek de mümkün olmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen tenkil ve itlaf girişimlerinin Türk gelenekleriyle bağdaşmadığı ve Türk toplum yapısına uygun düşmediğini anlaşılarak söz konusu şekilci uygulamalardan vazgeçilmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hayvanlara yaklaşım konusunda adeta bir öze dönüş yaşadığı söylenebilir. Yukarıda da zikredildiği gibi ilerleyen dönemlerde hayvanlara karşı daha özenli bir politika benimsenmiş, savaş dönemlerinde dahi hayvan hakları gözetilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.DH.MKT.821.49.

BOA.DH.MUI.97-2.8.

BOA.HR.TO.540.52.

BOA.HR.TO.540.65.

BOA.BEO.4149.311165.

BOA.HR.SYS.2404.58.1

BOA.HR.HMŞ.İŞO.55-1.

Resmi Yayınlar

Beyan-ül Hak

Ceride-i Baytariye

İçtihad

Servet-i Fünun

Resimli Mecmua

The New York Times

Telif ve Tetkik Eserler

Ak, Mehmet; "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası), (OTAM (39), 2016.

Aynakul, Gülnisa; "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014.

Bozkurt, Abdurrahman; "I.Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *(OTAM (36))*, 2014.

Brummett, Palmira; *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İstanbul 2003.

Çakılcı, Diren; "Sultan II. Abdülhamit'in Hayvan Merakı: Yıldız Sarayı'nda Kuşluk-ı Hümayun Teşkilatı", *Tarih Dergisi*, S.68, İstanbul 2018.

Çerçinli, Meliha Nur; "Foreign Women Affecting the Social Life of the Ottoman Empire at the Beginning of the Twentieth Century: The Case of Lady Alice Lowther (1873-1939)", *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*, Vol:15, No:6, 2021.

Doğan, Levent; "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak 2001, S. 12.

Erk, Nihal; "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10 (1963).

Güllü, Ramazan Erhan; "19-20. Yüzyıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de Askerî Posta Güvercini Kullanımı", *Belleten* 84/301, 2020.

Işın, Ekrem; *Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri*, İstanbul 2016.
İstanbul Himâye-i Hayvânât Cemiyeti Nizamnamesi, Galata 1929.

Kırpık, Güray; "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C.2, S.3, 2013.

Koca, Salim; *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara 2003.

Kocatürk, Önder; *Osmanlı İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası (C.II)*, İstanbul, 2013.

Melikoğlu, Berfin; "Türkiye'de Kurulan İlk Hayvanları Koruma Derneğinin Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 80 (2009).

Menekşe, Metin; "Batılı Seyyahlar Gözünden Osmanlı İstanbul'unda Köpekler", *Social Sciences Studies Journal*, 2018, S.28.

Menteş Gürler, Ayşe; Melikoğlu, Berfin; Osmanağaoğlu, Şule; "A Historical Evaluation of Animal Protection Efforts of Non-governmental Organizations in Turkey", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2011, 17(6).

Menteş Gürler, Ayşe; Yiğit, Ali; "Dr. Abdullah Cevdet'in İçtihad Dergisi'nde Yayınlanmış Makalesi: İstanbul'da Köpekler", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2011 (215).

Okur Mehmet; Göktaş, Serdar; "Birinci Dünya Savaşı Süresince Meclis-i Umumi'de Görüşülen Başlıca Askerî Meseleler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2014.

Osmanlı Belgelerinde I. Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Özçakı, Meltem; "Geleneksel Kuşevleri ve Yeni Uygulamalar İçin Bir Öneri", *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Haziran 2020, C.13, S.25.

Özdemir, Hikmet; *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara 2005.

Özen, Raşan; "Bird Shelters in Turkey: Birdhouses and Dovecotes", *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.18, S.6.

Özgün, Cihan; "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2017, XXXII/2.

Pinguet, Catherine; *İstanbul'un Köpekleri*, (Çev. Saadet Özen), İstanbul, 2009.

Sanal, Şule; Mentş Gürler, Ayşe; "A Sample Case on Animal Rights Studies; "Red Star" Mercy among Arms", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2018, 65(4).

Sarıcık, Murat; "III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S.6.

-----; "Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Adetlerine Son Verilmesi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, S.33.

Schick, İrvin Cemil; "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerine Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, 2010, S.200.

-----; "Müslüman Türkler ve Köpek", *Toplumsal Tarih*, 2019, S.310.

Sezer Feyzioğlu, Hamiyet; "Hatıraların Işığında Balkan Savaşları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi* (56.2), 2016.

Sinmez, Çağrı Çağlar; Yaşar, Aşkın; "Türk Atçılık ve Biniciliğinin Dünya Medeniyetine Katkıları", *At Hekimliği*, (Ed. Ender Yarsan), Ankara 2019.

Sural, Mahmut, "Konya'da Kuşçuluk ve Kuşçular", *I. Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S.352.

Suriano, Maria Grazia; *Animals in the Great War*, Published by Associazione culturale Se, case studies 2017.

Sunar, Mehmet Mert; "Hayvanlar", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015.

Sungurbey, İsmet; *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993.

Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, Kentler ve Kentleşme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, S.28.

Timur, Taner; "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.5.

Topçuoğlu, Ümit Sinan; *İstanbul ve Sokak Köpekleri*, İstanbul 2010.

Topuzlu, Cemil; *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2002.

Ünsal, Veli; Akyün, Ferdi; "Bozkır Kavimlerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 2021, 5(1).

Ürgüplü, Gülçin; Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Yaşar, Aşkın; Yerlikaya, Halis; "Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi", *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2004, 20(4).

Yaşar, Aşkın; Dinçer, Ferruh; "Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar", *Türkler*, Ankara 2002.

Yılmaz, Orhan; *Güvercin (Columba Livia) Yetiştiriciliği*, Ankara 2012.

Ekler

Ek-1. İstanbul Şehremini Suphi Bey (Şehbal, C.1, S.23)

Ek-2. Hayvan hakları savunucularından Lady Alice Lowther
(Lady Alice Lowther by John Singer Sargent)

Ek-3. Avrupa'da tedavi edilen hayvanlar
(Resimli Mecmua, C.III, S.66)

Ek-4. Kuzey kutbunda kızak çekiminde kullanılan ren geyikleri
(Ceride-i Baytariye, No:9, 28 Şubat 317)

Ek-5. Haberleşmede kullanılan güvercin örneği.
(Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, s.57)

Ek-6. I. Dünya Savaşı'nda mesaj taşıyan köpekler.
(Maria Grazia Suriano, *Animals in the Great War*, s.45)